

Η Δήλος, το νησί που γεννήθηκε η Άρτεμις και ο Απόλλων, είναι το πραγματικό κέντρο των Κυκλάδων. Κανένα από τα αγγεία που βρέθηκαν εκεί δεν μπορεί να είναι ντόπιο, γιατί η Δήλος είναι μικρή και βραχύδης, χωρίς κοιτάσματα πηλού. Η μία από τις κυριότερες κατηγορίες αγγείων μπορεί με ασφάλεια να αποδοθεί στη Νάξο, η άλλη, με λιγότερη σιγουριά, στην Πάρο.

Η ποικιλία των αντικειμένων που έφταναν στη Δήλο αποτελεί το αρχαιολογικό μέτρο για τον υπολογισμό της αυξανόμενης φήμης του νησιού. Πριν από το 750 π.Χ., η Αθήνα ήταν η μόνη έξω-κυκλαδική πηγή αντικειμένων, ενώ ήδη το 700 π.Χ., πλάι στα άφθονα ναξιακά και "παριανά" αγγεία, έχουμε αρκετά επείσακτα από τη Ρόδο και λιγότερα από την Κόρινθο, Εύβοια, Κρήτη και Κύπρο. Πρέπει να διαχωρίσουμε τα αναθήματα του ιερού από τα κτερίσματα των τάφων, τα οποία αργότερα, κάτω από τον έλεγχο των Αθηναίων, μεταφέρθηκαν στη Ρήνεια, προκειμένου να καθαρθεί το ιερό νησί. Έτσι τα περισσότερα αγγεία που προηγούνται της ΥΓ, βρέθηκαν στον Αποθέτη της Κάθαρσης στη Ρήνεια, ο οποίος περιείχε τα ταφικά κτερίσματα που ξεσηκώθηκαν από τη Δήλο. Στην περιοχή του μεταγενέστερου ιερού υπάρχουν ελάχιστα μόνο διάσπαρτα δείγματα της ΠΓ και ΜΓ κεραμικής, αλλά στην ΥΓ πληθαίνουν τα αναθηματικά αγγεία, ειδικά στην περιοχή του Αρτεμισίου. Τα χάλκινα αντικείμενα δίνουν παρόμοια στοιχεία: ένα πόδι τρίποδα μπορεί ίσως να είναι παλαιότερο από το 800 π.Χ., αλλά τα περισσότερα θραύσματα ανήκουν σε σφυρήλατους τρίποδες του όψιμου 8ου αι., παρόμοιους με εκείνους της αθηναϊκής Ακρόπολης. Συνέβησαν ωστόσο και γεγονότα που δεν άφησαν φυσικά κατάλοιπα: μια χορωδία Μεσσηνίων επισκέφθηκε τις δηλιακές γιορτές και τραγούδησε έναν ύμνο που έγραψε ο Κορίνθιος ποιητής Εύμηλος.

Δεν είναι εύκολο να ανασυνθέσουμε με σαφήνεια την αρχιτεκτονική του ιερού κατά τη Γεωμετρική περίοδο. Το μόνο σίγουρο είναι ότι κτίστηκαν δύο ναοί, γύρω ή λίγο πριν από το 700 π.Χ.: το μεγάλο Αρτεμίσιο (9,60X8,60 μ., στον κύριο χώρο του ιερού, επάνω από έναν μακρόστενο μυκηναϊκό ναό, διατηρώντας μάλιστα τον ίδιο προσανατολισμό) και ένα μικρό, σχεδόν τετράγωνο, Ηραίο (3,40X2,80 μ., σε άδειο χώρο, ανεβαίνοντας το βουνό Κύθνος). Η τοιχοδομία και των δύο κτηρίων είναι η τυπική γεωμετρική κυκλαδική, με προσεκτικά τοποθετημένες μακρόστενες σχιστολιθικές πλάκες. Το Ηραίο είχε ένα φαρδύ έδρανο για προσφορές, παρόμοιο με εκείνο που έχουν τα μονόχωρα σπίτια της Σίφνου και της Άνδρου. Μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν για την ιστορία των παλαιότερων κτισμάτων, ενώ δεν είναι σαφές εάν υπήρχε κάποιο κτήριο, και ποιο, που να χρησιμοποιήθηκε ως ναός του Απόλλωνα κατά την περίοδο αυτή. Αρκετές πιθανότητες συγκεντρώνουν τα λείψανα μια μακράς στοάς, κάτω από τον αρχαϊκό Οίκο των Ναξίων. Έχει διαστάσεις 20,75X5,20 μ., με δύο σειρές από οκτώ κοιλώματα λαξευμένα στο βράχο για την τοποθέτηση εσωτερικών ξύλινων κιόνων. Η χρονολόγησή της παραμένει ωστόσο μεγάλο πρόβλημα και ο αρχαϊκός διάδοχος της σίγουρα δεν ήταν ναός.

Μεγαλύτερες πιθανότητες παρουσιάζει ο Ναός Γ, που είναι ένα στενό κτήριο (7,95Χ3,55 μ.) με θεμέλια από χοντρούς ογκόλιθους από γρανίτη. Το κτήριο όμως αυτό χρονολογείται γενικά στη Μυκηναϊκή περίοδο, γιατί μοιάζει με το κτήριο που βρίσκεται κάτω από το Αρτεμίσιο. Οι ανασκαφείς ωστόσο σημειώνουν ότι οι δύο μυκηναϊκοί ναοί μπορεί να χρησιμοποιήθηκαν σε όλη τη διάρκεια των Σκοτεινών Αιώνων, επειδή ο Ναός Γ δεν καλύφθηκε ποτέ από μεταγενέστερα κτίσματα και το μυκηναϊκό Αρτεμίσιο περιείχε πάμπολλα αναθήματα που γεφυρώνουν χρονικά όλη την ενδιάμεση περίοδο. Τα αναθήματα αυτά φαίνεται πως τάφηκαν γύρω στο 700 π.Χ. μέσα στο στρώμα θεμελίωσης του νέου Αρτεμισίου. Ανάμεσά τους υπάρχουν μυκηναϊκά χρυσά κοσμήματα, μυκηναϊκά ελεφαντοστέινα πλακίδια (που μπορεί να διακοσμούσαν κάποιον θρόνο), πολλές χάλκινες αιχμές δοράτων, που αρμόζουν σε τοξότιδα θεά, και όστρακα της Μυκηναϊκής, Ύστερης Πρωτογεωμετρικής και ΥΓ περιόδου.

Η ολοκληρωτική, μέχρι σήμερα, απουσία σε όλο το νησί, οποιουδήποτε υλικού των πρώιμων Σκοτεινών Αιώνων αποδυναμώνει κάθε θεωρία που υποστηρίζει την αδιάλειπτη συνέχεια της λατρείας. Δεν είμαστε εξάλλου βέβαιοι εάν υπήρχε συνέχεια κατοίκησης.